

Tadeusz Grabarczyk

Osadnictwo pradziejowe wyspy czerskiej

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica 17, 53-61

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Grabarczyk

OSADNICTWO PRADZIEJOWE WYSPY CZERSKIEJ

Północna część Borów Tucholskich jest położona na rozległej wysoczyźnie sandrowej zwanej też Sandrem Tucholskim. Wysoczyzna ta nie jest tworem jednolitym, składają się nań wyspy morenowe, spośród których wyróżniają się szczególnie dwie: bruska i czerska¹. Ta druga, utworzona z glin morenowych ostatniej fazy postojowej lądolodu, od północy ograniczona jest Wdą, od zachodu niewielkimi ciekami, dopływami Wdy, od południa linią jezior Świdno, Ostrowite, Okrągłe i Długie, od zachodu Czerską Strugą. Zaliczam do tej wyspy także tę część znajdującą się w widłach Wdy i Niechwaszczy, która niekiedy nosi miano wyspy oderskiej; ze względów archeologicznych można traktować obie wyspy łącznie. Przemawiają za tym także jednokowe warunki ekologiczne.

Wyróżnia się wyspa czerska wysokością, leżąc ok. 10-15 m wyżej od otaczającego ją terenu. Zajmuje obszar ok. 100 km² i w całości mieści się w obecnych granicach administracyjnych gminy Czersk.

Gleba jest tutaj nieurodzajna. Przeważają zdecydowanie bielice utworzone z glin zwałowych. Obszar w większej części został stosunkowo niedawno odlesiony², brak jest bowiem - poza Czerskiem - osadnictwa średniowiecznego, zaś wsie zostały założone nie wcześniej niż miał miejsce początek okupacji krzyżackiej, tj. w ciągu XIV w. Innymi słowy, poczynając od końca ostatniego zlodowacenia cała wyspa była pokryta szatą leśną, różną oczywiście w zależności od panujących warunków klimatycznych. Niewielkie odlesienia notuje się w

¹ J. Szukałski, *Warunki naturalne powiatu, [w:] Chojnice, dzieje miasta i powiatu*, red. S. Gierszewski, Wrocław 1971, s. 14.

² Patrz M. Hjelmros-Ericsson, *Holocene development of Lake Wielkie Gacno area, northwestern Poland*, Lund 1981; E. Grzelakowska, Z. Bałwierz, *Przyczynek do problematyki dynamiki osadnictwa w okolicach Leśna w Borach Tucholskich*, "Acta Universitatis Lodziensis" 1985, Folia archaeologica, z. 7, s. 3-12.

profilach pyłkowych kompleksu odrzańskiego³, tam gdzie spotykamy ślady intensywnego osadnictwa pradziejowego. Przeobrażenia środowiska przyrodniczego tego mikroregionu przebiegały tak samo, jak w całej północnej strefie Borów Tucholskich⁴.

I

Dotychczasowa historia badań regionu wyspy czerskiej jest stosunkowo krótka, chociaż wiele stanowisk archeologicznych znanych jest ze starszej, nawet XIX-wiecznej literatury. Wiadomości o poszukiwaniach dostarczają nam przede wszystkim roczniki Muzeum Prowincjonalnego w Gdańsku ("Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial-Museums")⁵. Ośrodek ten pod prężnym kierownictwem przyrodników H. Conwentza i P. Kumma od 1879 r. zajmował się całym obszarem ówczesnych Prus Zachodnich (Westpreussen).

Badania stacjonarne były prowadzone tylko na jednym stanowisku - cmentarzysku z kręgami kamiennymi w Odrach. Badane ono było już w 2 połowie XIX w. przez A. Lissauera i K. Strykowskiego⁶, prawdopodobnie również przez H. Conwentza⁷, zaś w 1926 r. przez J. Kostrowskiego⁸. Od 1962 r. do chwili obecnej prowadzone są prace przez pracowników Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego⁹.

Po II wojnie światowej, w latach sześćdziesiątych rozpoczęto

³ Niepublikowany profil pyłkowy ze stanowiska Odry, stan. 1, wykonany przez E. Grzelakowską w 1984 r.

⁴ Por. E. Grzelakowska, *Ekologiczne uwarunkowania rozwoju osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w północnej części Borów Tucholskich*, Łódź 1984 (maszynopis pracy doktorskiej w Katedrze Archeologii UŁ).

⁵ Roczniki te ukazywały się w latach 1880-1915.

⁶ Por. *Odry, cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego*, red. J. Kmiecinski, "Acta Archaeologica Lodziensia" 1968, t. XV.

⁷ B. Górska, T. Grabarczyk, *Przyczynek do poznania kultury wielbarskiej*, "Acta Universitatis Lodzianensis" 1988, Folia archaeologica, z. 9, s. 23-29.

⁸ J. Kostrowski, *Kurhany i kręgi kamienne w Odrach w pow. chojnickim na Pomorzu*, "Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu" 1928, t. III, s. 7-20.

⁹ *Odry, cmentarzysko...*, T. Grabarczyk, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym w Odrach w 1968 r.*, "Komunikaty Archeologiczne" 1972, t. I, s. 76-90; tenże, *Przyczynek do chronologii cmentarzyska w Odrach*, "Archaeologia Baltica" 1977, vol. 2, s. 93-97; tenże, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym z okresu rzymskiego w Odrach, pow. Chojnice, w 1972 r.*, "Komunikaty Archeologiczne" 1978, t. II, s. 137-143; T. Grabarczyk, J. Maik, K. Walenta, J. Kmiecinski, *Odry, grób 423*, "Inventaria Archaeologica" 1979, fasc. XLIII.

badania weryfikacyjne. W 1962 r. L. J. Łuka¹⁰ prowadził prace na osadzie kultury pomorskiej w Odrach, stan. 2, które później kontynuowane były przez E. Grzelakowską¹¹. Zweryfikowano¹² również cmentarzysko kultury pomorskiej w Odrach, stan. 3. Przeprowadzono także badania ratownicze¹³ na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Strudze, stan. 1.

Badania o charakterze stacjonarnym oraz wyniki Archeologicznego Zdjęcia Polski, poparte analizami przyrodniczymi, dają nam obraz osadnictwa pradziejowego wyspy czerskiej. Niewielka liczba punktów osadniczych zmusza do częstych odwoływań do zjawisk występujących w północnej strefie Borów Tucholskich.

II

Pierwsze gromady ludzkie pojawiły się na tym terenie w środkowej epoce kamienia. Obozowiska (?) kultury chojnicko-pieńkowskiej usytuowane były na terasach zalewowych Wdy (Klonowice, stan. 1-4). W inwentarzach dominują rdzenie, trapezy i drapacze, wykonane głównie z miejscowego surowca - krzemienia bałtyckiego. W bliskim sąsiedztwie, w Swornigaciach, wystąpił podobny zespół stanowisk¹⁴. Były to jednak obiekty badane przez wiele sezonów i znacznie lepiej rozpoznane. W tym miejscu należy ustosunkować się do kwestii absolutnego datowania. Z. Bagniewski datuje niektóre z jam węglem radioaktywnym i dochodzi do dość zaskakujących wyników. Otóż koniec użytkowania wspomnianych obozowisk znad jeziora Charzykowskiego nastąpił około 1800 p. n. e.¹⁵, czyli osadnictwo to trwałoby - czy

¹⁰ L. J. Łuka, *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, Wrocław 1966, t. I, s. 292-293.

¹¹ E. Grzelakowska, *Odry, stan. 2*, "Informator Archeologiczny", Badania 1986, Warszawa 1987, s. 78.

¹² Por. T. Malinowski, *Katalog cmentarzysk ludności kultury pomorskiej*, Słupsk 1981, t. II, s. 159.

¹³ T. Grabarczyk, M. Trzeciński, K. Walenta, *Osadnictwo kultury wielbarskiej w południowej strefie Pojezierza Pomorskiego*, [w:] *Materiały Konferencji Archeologów Pomorza*, Szczecin 1985 (w druku).

¹⁴ S. K. Kozłowski, *Ślady najdawniejszych grup ludzkich (paleolit i mezolit) w Polsce północno-wschodniej i na terenach sąsiednich*, "Komunikaty Warmińsko-Mazurskie" 1970, t. I; Z. Bagniewski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w rejonie Swornegaci, gm. Brusy, woj. bydgoskie*, "Śląskie Sprawozdania Archeologiczne" 1979, t. XX, s. 21-29.

¹⁵ Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie w południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, "Acta Universitatis Wratislaviensis" 1987, nr 901, Studia Archeologiczne XVII, s. 112 i n.

jak określają inni, gospodarka o charakterze mezolitycznym¹⁶ - d o k o n w e n c j o n a l n e g o początku epoki brązu. Podkreślam to, albowiem dla tego obszaru niektóre ustalenia chronologiczno-periodyzacyjne opracowane dla ziem polskich (i nie tylko) nie mają zastosowania.

Należy sądzić, że gromady ludzkie żyły w niewielkich grupach, odseparowane¹⁷, praktycznie bez możliwości jakichkolwiek kontaktów nie tylko ze społecznościami będącymi nosicielami nowych prądów, związanych już z rewolucją neolityczną, ale także pozbawione łączności z innymi grupami, stosującymi ten sam sposób gospodarowania. Wydaje się, że gospodarka ta była zdeterminowana środowiskiem, w jakim funkcjonowała ludność "chojnicko-pieńkowska". Zbieractwo, myślistwo i rybołówstwo stanowiły wyłączny sposób zdobywania pożywienia. Fakt ten potwierdzają także diagramy pyłkowe. W piętrach datowanych na ten okres (tj. mezolit) brak jest nie tylko pyłków zbóż, ale i roślin łąkowych. Stanowiska w Klonowicach i Swornigaciach położone są w dolinach, a należy pamiętać, że siedliska łąkowe w dolinach rzek i nad jeziorami wyróżniały się wyższą produkcją biomasy, przede wszystkim roślinnej, ale także i zwierzęcej. Ważne też było, że jej ilość nie zależała w tak wielkim stopniu od wahań klimatycznych, jak w przypadku siedlisk wysoczyznowych. W tym długim przedziale czasowym następowały wielokrotnie znaczne zmiany klimatu.

Późne datowanie zespołów mezolitycznych, potwierdzające koncepcję F. Braudela o tzw. długim trwaniu¹⁸, nie oznacza zupełnego braku materiałów neolitycznych. Sporadycznie występuje materiał ceramiczny i krzemienisty kultury pucharów lejkowatych (Odry, stan. 1 i 2, Czersk, stan. 3). Materiał ten tak skutecznie "oczarował" A. Lissauera, że ten bez wahania umieścił kręgi kamienne z Odrów w młodszej epoce kamienia. Słuszne wydaje się twierdzenie T. Wiślańskiego¹⁹, że grupy ludności tej kultury (KPL), a może i innych (KAK?) w swej ekspansji na północ przewędrowały dość szybko przez

¹⁶ Por. Grzelakowska, op. cit.

¹⁷ O. Grón, *Seasonal Variation in Maglemosian Group Size and Structure*, "Current Anthropology" 1987, vol. 28, s. 303-317.

¹⁸ F. Braudel, *Historia i trwanie*, Warszawa 1971, szczególnie rozdział *Problemy historii cywilizacji*.

¹⁹ T. Wiślański, *Rola Pomorza w młodszej epoce kamienia*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk 1983, s. 41-59.

ten, wyjątkowo niekorzystny dla ich bytowania, obszar. Być może w tym samym czasie lub nieco później pojawiły się także punkty osadnicze z materiałami kultur ceramiki sznurowej i grzebykowej, określanej jeszcze w latach sześćdziesiątych jako kultura prafińska, czy praugrofińska²⁰. W odległości ok. 20 km na południowy zachód od Czerska w Kiełpinie, gm. Tuchola²¹, znane jest duże stanowisko z przeważającym materiałem "sznurowym".

Nie jest jeszcze do końca wyjaśniony problem pojawienia się kultur wczesnobrązowych²², choć teoretycznie możemy spodziewać się zarówno ludności kultury iwieńskiej, jak i trzcienieckiej. W odległości ok. 15 km na północny zachód od Czerska, w Brusach, odkryto jeszcze u schyłku XIX w. kurhan z bogatym wyposażeniem²³, sugerującym nawiązania do kultury iwieńskiej²⁴.

III

Aktualny stan rozpoznania archeologicznego kultur łużyckiej i pomorskiej skłania - przynajmniej na tym obszarze - do traktowania łącznie obu tych jednostek kulturowych i określenia okresu występowania mianem cyklu łużycko-pomorskiego. Co za tym przemawia? Niewielka liczba stanowisk zawierających czysty materiał "łużycki" (Nowy Młyn, Odry, stan. 4), znaczne trudności w klasyfikacji ceramiki (łużycka czy pomorska)²⁵ i wreszcie, co najbardziej istotne, podobny sposób gospodarowania, w którym zdecydowanie przeważa chów zwierząt. Ten ostatni element widoczny jest zwłaszcza w diagramach pyłkowych. Są to niewielkie ilości Cerealiów i większy udział roślin łąkowych²⁶. Nasuwają się jednak poważne wątpliwości związane z możliwością zabezpieczenia karmy na zimę i okres przednówka; karmy

²⁰ Por. J. K o s t r z e w s k i, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław 1966.

²¹ "Amtlicher Bericht" 1898, s. 35-36.

²² Por. uwagi na ten temat E. Š t u r m s, *Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum*, Berlin u. Leipzig 1936.

²³ "Amtlicher Bericht" 1893, s. 24-25.

²⁴ M. in. W. S a r n o w s k a, *Kultura unietycka w Polsce*, Wrocław 1969, t. I, II.

²⁵ Por. interesujące uwagi T. M a l i n o w s k i e g o, *Stan badań nad kulturą łużycką w Polsce północno-zachodniej*, Słupsk 1976.

²⁶ Por. H j e l m r o o s - E r i c s s o n, *op. cit.*; G r z e l a k o w s k a, B a l w i e r z, *op. cit.*

innej dla bydła i owiec (siano, suche liście), innej dla świń (żołądzie, nasiona buka). Biomasa roślin, nadających się na przechowanie zimowe, musiała być latem oszczędzana, toteż główne pastwiska nie mogły zajmować tych samych siedlisk, z których zbierano ruń roślinną na zapas zimowy. Problem ten czeka na swoje rozwiązanie.

Poza wspomnianymi cmentarzyskami kultury łużyckiej z wyspy czerskiej znane są ponadto: skarb brązowych bransolet z Czerska, podobny skarb z Rytla oraz siekierka i miecz z Łęga²⁷. Pozostały materiał, wyłącznie ceramiczny, pochodzi z badań powierzchniowych. Jak już jednak wspomniano wcześniej, nie może on być w pełni reprezentatywny.

Pojawiające się w początkach epoki żelaza (zapewne w HAC) stanowiska kultury pomorskiej w wielu wypadkach na stanowiskach "łużyckich" nie zawsze mogą być właściwie wydzielone ze względu na duże podobieństwo ceramiki obu kultur²⁸, w szczególności pod względem technologicznym. Kultura pomorska szybko rozprzestrzeniła się na tym obszarze, czego wyrazem jest duża liczba jej stanowisk, głównie cmentarzysk (Klonia, Kłodnia, Łąg, Łubna, Czersk, Odry, Nowy Młyn, Ostrowy, Przyjaźnia i Ryteł). Obok dominującej w dalszym ciągu hodowli pojawia się także uprawa roli. Brak jest pewnie określonych osad i jedynie stanowisko w Odrach (stan. 2) dostarczyło nam sporo informacji o sposobach gospodarowania. Odkryto pole ludności zamieszkującej tę osadę, na którym wystąpiły ślady orki²⁹.

Wydaje się, że osadnictwo tej kultury trwa tu nieco dłużej, niż ma to miejsce na innych obszarach, osiągając być może nawet przełom er. Pamiętajmy, że na obszarze całych Borów Tucholskich brak jest osadnictwa kultury oksywskiej³⁰. Obserwacje stratygraficzne prowadzone przez K. Walentę na kompleksie osadniczym w leżącym na sąsiedniej wyspie bruskiej Leśnie sugerują, że przedział czasowy między kulturami pomorską i wielbarską był albo bardzo krótki, albo też w ogóle nie istniał³¹.

²⁷ E. S p r o c k h o f f, *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des Nordischen Kreises (Periode V)*, Mainz 1956, s. 17 (Czersk); t e n ż e, *Jungbronzezeitliche Hortfunde Norddeutschlands (Periode IV)*, Mainz 1937, s. 82 (Ryteł); S t u r m s, *op. cit.*, s. 117 (Łąg).

²⁸ Por. przyp. 25.

²⁹ J. K m i e c i ń s k i, *O sposobach ustalania chronologii prahistorycznej orki w Odrach, w pow. chojnickim*, "Acta Archaeologica Lodziensia" 1968, nr 17, s. 73-76.

³⁰ R. W o ł ą g i e w i c z, *Kultura oksywska*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, Wrocław 1981, t. V, s. 139-143.

³¹ Dziękuję dr. K. Walencie za informację.

IV

Kultura wielbarska pojawia się na wyspie czerskiej nieco później, niż ma to miejsce na pozostałych terenach Pomorza Gdańskiego. Dowodów na to dostarczają nam głównie materiały z dobrze już zbadanego cmentarzyska z kręgami kamiennymi w Odrach, stan. 1. Najstarsze zespoły grobowe mogą być datowane nie wcześniej, niż przełom podfaz B2a/B2b. Potwierdza to występowanie zapinek silnie profilowanych (A IV 75) i oczkowatych (A III 57-60), które stanowią głównie wyposażenie pochówków szkieletowych w kurhanach oraz na tzw. części płaskiej cmentarzyska. Koniec użytkowania tej nekropoli przypada na przełom faz C1/C2. Te ok. 150 lat trwania cmentarzyska wyznacza także okres egzystencji ludności "wielbarskiej" nie tylko na terenie całych Borów Tucholskich, ale także i na Pomorzu Gdańskim. Prawdopodobnie obok cmentarzyska w Odrach istniało też podobne w Złym Mięsie³², również z kręgami kamiennymi, które nie zachowało się do naszych czasów.

Znacznie gorzej wygląda sytuacja w zakresie rozpoznania osad. Jest to problem dla całej fazy lubowidzkiej³³. Dotąd nie udało się odkryć osady ludności, która chowała swoich zmarłych na nekropoli odrzańskiej. Może to być spowodowane gęstym poszyciem, jakie występuje wokół cmentarzyska oraz możliwością istnienia zespołu niewielkich punktów osadniczych, których lokalizacja w terenie jest niezwykle utrudniona. Znanych jest kilka punktów, na których podczas badań powierzchniowych odkryto ceramikę wielbarską, ale są to obiekty bardzo zniszczone i przeprowadzenie tam badań stacjonarnych przyniosłoby dość mierne rezultaty.

Sądzić należy, że podobnie jak to miało miejsce w poprzednich okresach, przeważała hodowla zwierząt nad uprawą roli. Jakość gleb stanowiła niewątpliwie barierę dla bardziej intensywnego rozwoju rolnictwa. Interesujące są wywody E. Grzelakowskiej³⁴ o niezbyt wielkim znaczeniu uprawy roli w północnej strefie Borów Tucholskich w ciągu okresu rzymskiego. Dowodami przemawiającymi za tym stanem

³² G. v. Hirschfeld, *Die Steindenkmäler der Vorzeit*, "Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder" 1877, H. 2, s. 55-98.

³³ R. Wołągiewicz, *Stan badań nad okresem rzymskim na Pomorzu, [w:] Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce. Materiały z konferencji, Kraków, 14-16 listopad 1984*, Kraków 1986.

³⁴ Grzelakowska, op. cit.

rzeczy są wg autorki: brak osad wielofazowych, brak znalezisk narzędzi rolniczych, brak obiektów związanych z przechowywaniem zbóż, brak pieców chlebowych. Pozostałości zaś odkrywanych w grobach (Odry, stan. 1) żaren nieckowatych także nie wskazują na większą rolę przetwórstwa zbożowego. Duża ilość tkanin odkrytych w grobach szkieletowych sugeruje znaczną przewagę wypasu owiec.

Zanik osadnictwa związanego z kulturą wielbarską powoduje na terenie wyspy czerskiej tak daleko posunięte rozrzedzenie osadnictwa, że możemy mówić praktycznie o pustce osadniczej, trwającej aż do okresu wczesnego średniowiecza. Dysponujemy jedynie luźnymi znaleziskami (także w skali całych Borów Tucholskich³⁵), które można datować na okres wędrowek ludów, czy nawet początek wczesnego średniowiecza. Dokumentują to także odpowiednie piętra profili pyłkowych, w których brak jest prawie roślin synantropijnych.

Osadnictwo pradziejowe wyspy czerskiej dobiegło końca w połowie III w. n. e. Stało się to wcześniej niż na innych terenach Pomorza Gdańskiego, lecz podobnie jak w pozostałych częściach Borów Tucholskich.

V

W zakończeniu można stwierdzić, że wyspa czerska nie jest czymś wyjątkowym w całym mezoregionie Borów Tucholskich. Przemiany w zakresie osadnictwa pradziejowego odbywały się w tym samym, często bardzo spowolnionym rytmie. Natomiast cały obszar różni się dość zdecydowanie od pozostałych części Pomorza Gdańskiego. Dotyczy to w głównej mierze znacznej długości trwania pewnych procesów kulturowych i gospodarczych i, co za tym idzie, zakłóceń w dynamice przemian, jakie są obserwowane na innych terenach. Było to z jednej strony spowodowane trudnymi warunkami ekologicznymi, z drugiej zaś ograniczeniem transferu nowości neolitycznych spowodowanym barierą nadnotecką. Nie sposób wykluczyć innych przyczyn omawianych zjawisk. Wydaje się, że wyjaśnienie ich nie leży w możliwościach poznawczych tylko prahistorii. Niezbędna jest współpraca z innymi dyscyplinami nauki.

³⁵ Np. antoninian Aureliana znaleziony w Warlubiu, por. A. B u r s c h e, *Dawne znaleziska monet rzymskich w świetle nowych badań*, "Wiadomości Numizmatyczne" 1980, R. 24, z. 2, s. 82-93.

Tadeusz Grabarczyk

PRIMAEVAL SETTLEMENT OF CZERSK ISLAND'

Primaeval settlement in the area of Czersk in the northern part of Tuchola Forests began in mesolithic period. Traces of neolithic cultures are scarce as for example the biggest of them the culture of funnel-shaped caps. Also Lusatian culture is very sporadic and only Pomeranian culture is rich represented especially by box graves. Directly after the Pomeranian culture the Wielbark culture appeared the classical representative of which is the cemetery with stone circles in Odry. This is the last of the primaeval cultures of this region. It is stressed that the settlement and the type of husbandry were very much dependent on the difficult ecological conditions specially in this region.